

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐԸ ՆՎԻՐՎՈՒՄ Է
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ
1700 ԱՄՅԱԿԻՆ

Հրատարակվում է
պետական հովանավորությամբ

ԿՈՐՅՈՒՂ

Ե ՂՐ

ՎԱՄԻՔ ՄԵՍՐՈՂ ՄԱՇՏՈՅԻ

ԵՐԵՎԱՆ «ՀԱՅԱՍՏԱՆ»
1994

Աշխատությանը՝ ձեռագրագետ ԱՐՏԱՆՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆԻ

Կորյուն
Կ 783—Վարդ Ս. Մեսրոպ Մաշտոցի/աշխատություններ Ա. Ս. Մաթևոսյանի,
նկարչական ձևավորումը Խ. Զ. Հակոբյանի.— Եր.: Հայաստան,
1994.— 176 էջ:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարի այս գիրքը բովանդակում է V դարի հայ պատմիչ Կորյունի «Վարդ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը և նրա տարբերակները:

Կ 050 3020913 94
701 (01) — 93

ԳՄԴ 63.3 (22) 42

ISBN 5-540-01325-5

© «Հայաստան» հրատարակչություն, թարգմանության, առաջաբանի, նախագրի, ծանոթագրությունների, անվանացանկի, հավելվածի, կազմելու և նկարչական ձևավորման համար, 1994

ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայոց մատենագիրներ» շարք հրատարակելու գաղափարը նոր չէ. հայագիտական տարբեր կենտրոններ «Մատենագրութիւնք նախնեաց» (Վենետիկ), «Նշխարք հայ մատենագրութեան» (Երուսաղեմ) և այլ նույնաբնույթ անուններով տարբեր ժամանակներում սկսել են մեր հին գրականության հուշարձանների հրատարակումներ, որոնք միշտ ունեցել են նախնյաց գրական մշակույթն ամբողջությամբ ժողովրդին հասնու դարձնելու սուրբ և ազնիվ նպատակը: Անկատար մնացած այս շարքերը ստեղծվել են իրենց ժամանակների (մեր օրերի համար հնացած) պահանջների համաձայն: Լիովին նոր սկզբունքների վրա էր հիմնված «Պատմագիրք Հայոց» շարքը, որ երախտաշատ հայագետներ Գալուստ Տեր-Մկրտչյանը, Ստեփանոս Մայխասյանցը և Մեծի տանն Կիլիկիոն ապագա կաթողիկոս Գարեգին Հովսեփյանցը 1902 թ. նոյեմբերին ձեռնարկեցին Մանուկ Աբեղյանի, Ստեփան Կանայանի, Սեթ Հարությունյանի, Կարապետ արք. Տեր-Մկրտչյանի, Կարապետ Կոստանյանի, Սահակ վ. Ամատունու և Հակոբ Մանանդյանի աշխատակցությամբ: Ցավոք, ազգային պետականության, պետական հրատարակչությունների և կաճառային կարգի հայագիտական հաստատությունների շրջապատում, ինչպես նաև ձեռագրական հավաքածուների աշխարհով մեկ ցրված լինելն ու նրանցից շատերի գիտական նկարագրությունների պակասը մեծապես արգելակեցին և, ի վերջո, խափանեցին հիշյալ նվիրյալների ձեռնարկումը: Այդուամենայնիվ, լույս տեսած հատորներով (Ղազար Փարպեցի՝ 1904 թ., Ագաթանգեղոս՝ 1909 թ. և Մովսես Խորենացի՝ 1913 թ.) ոչ միայն ընդգծվեց խնդրի ազգային ու գիտական կարևորությունը, այլև մշակվեցին բնական բնագրեր կազմելու գիտական սկզբունքներ, որոնք դարձան հետագա նմանաբնույթ հայագիտական հրատարակությունների հիմնական ուղեկիցները:

Վերջին յոթանասնամյակի ընթացքում, որոշ ընդհատումներով և խոչընդոտող մտայնությունների առկայությամբ հանդերձ, հայագիտության զարգացման պայմաններն ավելի նպաստավոր էին. դրա շնորհիվ լույս են տեսել բազմաթիվ նոր սկզբնաղբյուրներ, ուրիշ այլ հուշարձանների նոր, գիտական հրատարակություններ: Սակայն արվածը կատարյալ լինելուց շատ է հեռու. կարևորագույն բնագրերի զգալի մասը հրատարակված է անցյալ դարի 20—30-ական թվականներին, անգամ ավելի վաղ, որ նշանակում է, թե նրանք չեն կարող բավաբար

րել ներկայիս գիտության և ընդհանրապես ընթերցողի պահանջմունքները, այսինքն՝ էական լրացումների և սրբագրումների կարիք ունեն:

Մեկ-երկու տասնամյակ առաջ սկսված «Հայ մատենագիրներ» շարքն իր անկանոն պարբերականությամբ, համեստ տպաֆանակով, անհամակարգ հերթագայությամբ, ինչ-որ շափով նաև ընդգրկմամբ, թեև ի վիճակի չէր զոհաբերելու հայ ընթերցողի օրավուր անող պահանջները, սակայն Երևանի համալսարանի հրատարակչության՝ «Ոստանողի գրադարան» մատենաշարի որոշ հատորների հետ միատեղ, որոշակիորեն նպաստեց սույն գործին՝ նախապատրաստելով այս նոր և ընդգրկուն մատենաշարի սկզբնավորումը թե՛ հրատարակչական և թե՛ գիտական-թարգմանական սկզբունքների մշակման առումով:

Այսօր մեր մշակութային կյանքն ազատվել է կապանքներից և կեղծ ու արհեստական արժեքներ կրելու հարկադրանքից, սկսվել է զարթոնքի, ինքնանաշան և ազգային ամեն ինչի նկատմամբ հետաքրքրության աննախընթաց մեծացում. մեր բոլոր կարգի դպրոցներից հանվում են կեղծ գաղափարախոսությամբ հագեցված դասընթացները, նրանց փոխարինում է Հայոց իրական պատմության, գրաբարի, արևմտահայերենի, օտար լեզուների և գործնական գիտելիքների ուսուցումը, որի կատարելագործմանն ու նպատակամղվածությանը պետք է նպաստի նաև Հայաստանի գրահրատարակչական համակարգը:

«Հայոց մատենագիրներ» շարքը համարելով այս ուղղությամբ ձեռնարկվող կարևորագույն գործերից մեկը, «Հայաստան» հրատարակչությունը միավորել է մեր լավագույն պատմաբան և բանասեր գիտնականներին, նրանց օգնությամբ մշակել մատենաշարի հրատարակչության՝ մեր օրերի և մեր ժողովրդի պահանջմունքներին համապատասխանող այնպիսի սկզբունքներ, որոնք պետք է բավարարեն թե՛ մասնագետ և թե՛ ոչ մասնագետ ընթերցողին: Շարքը նպատակ ունի ընդգրկելու Ե—ԺԸ դարերի ամբողջ հայ մատենագրությունը, այսինքն՝ հայ հին գրականության տարաբնույթ բոլոր հուշարձանները: Հատորներ կազմելու են թե՛ առանձին հուշարձանները, թե՛ առանձին հեղինակների երկերի և թե՛ նույնաբնույթ նյութերի ժողովածուները, որոնց մի մասը ստեղծվել է դեռևս միջնադարում («Կանոնգիր Հայոց», «Գիրք թղթոց» և այլն):

Սկզբնաղբյուրները տպագրվելու են աշխարհաբար թարգմանությամբ (բացառություն կկազմի հայ առաջին պատմիչ Կորյունի՝ «Վարժ Մեսրոպ Մաշտոցի» երկը, որը ընթերցողին կներկայացվի նաև գրաբար բնագրով): Ինչպես ասացինք, մեր մատենագրության հուշարձանների մեծ մասի հրատարակություններն անկատար և սրբագրելի են, մի այլ

մասն էլ, ցավով, անտիպ է, շատ ավելի մեծ մասը դեռևս աշխարհաբարի վերածված չէ: Գոյություն ունեցող և մեր օրերի պահանջմունքները բավարարող բոլոր բնագրերն ու թարգմանություններն օգտագործվելու են՝ ըստ հարկի սրբագրվելով և վերանայվելով՝ համաձայն նորահայտ նյութերի և հայագիտական գրականության մեջ առաջադրված ընդունելի դիտողությունների: Մնացած դեպքերում պատրաստվելու են նոր բնագրեր (երբեմն սրանք լինելու են աղբյուրների առաջին հրատարակություններ) և նոր թարգմանություններ: Այս իսկ պատճառով հատորների համարակալումը և ժամանակագրական կամ այլ սկզբունքի հերթագայության պահպանումը հնարավոր չէ:

Բոլոր հատորներն օժտվելու են պատշաճ առաջաբանով, հեղինակներին և նրանց երկերին վերաբերող մատենագիտությամբ և ծանոթագրություններով: Այս բաժինների մեջ պետք է ներկայացվեն մատենագիրներն ու նրանց երկերը, վերջիններիս գրական-պատմագիտական արժանիքները և ուսումնասիրվածությունը. ի վերջո՝ ծանոթագրությունները պետք է հնարավոր շափով մատչելի և հասկանալի դարձնեն աղբյուրները՝ այն հաշվով, որ նրանք ներկայացվեն հայագիտության վերջին ձեռքբերումների հաշվառմամբ:

Այսպիսով, աստիճանաբար ընթերցող հասարակայնությանը մատուցվելիք ներկա մատենաշարը, իր մեջ ներառելով ամբողջ հայ մատենագրությունը, պետք է լիակատար լինի և դրանով իսկ ծառայի մեր մշակութային և ուսումնական կյանքի հայացմանն ու առողջացմանը: Հուսանք, որ ընթերցողների անշահախնդիր նկատողություններն ու առաջարկությունները կօգնեն հրատարակչությանը՝ լիակատար ու լիարժեք դարձնելով այս կարևոր շարքը:

2001 թվականին լրանում է Հայաստանում ֆրիստոնեությունը պետական կրոն ընդունելու հազար յոթհարյուր ամյակը, 2005 թվականին՝ Հայ գրի ու դպրության հազար վեցհարյուր ամյակը: Քրիստոնյա Հայաստանի կյանքի ու պայքարի, մաքառումի ու հաղթանակի արդյունքներից, զենքերից ու փառերից մեկն է Հայ մատենագրությունը, որի մեջ մարմնավորված է Հայ ժողովրդի հազարամյակների պատմությունն ու մտածողությունը, լեզուն ու հավատը:

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը, որի հրատարակությունը սկսվում է մեր դարի վերջին և ավարտվելու է հաջորդ դարի սկզբին, նվիրվում է Համագային սրբազան հոբելյաններին.

«Զբոյս ի քոյոց քեզ մատուցանեմք»

Ն Ա Խ Ա Գ Ի Ր

«Հայոց մատենագիրներ» մատենաշարը սկսվում է Կորյունի «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի» երկով, որը ստեղծվել է հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի առաջ (443 թ.): Այս փոքրիկ Մատյանին վիճակված էր դառնալու Հայոց հարուստ մատենագրության անդրանիկը, այն ոսկյա օղակը, որին դարերի հոլովույթում պետք է ազուցվեին նորանոր հրաշագան հորինվածքներ և ամբողջացնեին Հայոց հզոր ու բազմադիմի պատմագրքերի ոսկե շղթան:

Կորյունը իր երկը նվիրել է հայոց գրի ստեղծող ու դպրության հիմնադիր Մեծն Մեսրոպ Մաշտոցի կյանքին, գործին և լուսավոր վարդապետությանը: Մեսրոպյան դպրոցի առաջին աշակերտներից էր նա և դարձավ առաջին մատենագիրը՝ ինքնուրույն գործ հեղինակելով իր ուսուցիչների մասին: Կորյունի երկը ճշմարտապատում է: Նա իր ուսուցչի մասին գրել է ոչ թե հին զրույցներից, այլ ժամանակակցի իրավունքով. ականատեսը նրանց հոգևոր գործերի, ուսմանը՝ լսող, արբանյակագործակից՝ ըստ ավետարանական հրամանների: Եվ իր երկը գրել է «ոչ ի պատիվ Աստծո Սրբերին (Սահակին ու Մեսրոպին—Ա. Մ.), որոնք ամենապայծառ հավատով ու վարքով ճանաչված հարգվեցին, այլ ի քաջալերիչ օրինակ իրենց հոգևոր զավակներին և այն ամենքին, որ նրանց միջոցով աշակերտելու են սերնդեսերունդ»:

Կորյունը կատարում է Մեծ ուսուցչի պատգամը՝ մեծերի քաջալերիչ օրինակով սերունդներ դաստիարակել, «իմանալ զբանս հանճարոյ», և կտակում նորընծա հայ մատենագրությանը՝ «աշակերտելու սերնդեսերունդ»:

Խորենացին Կորյունից երեսուն տարի անց շարագրում է իր Պատմությունը՝ «անմահ հիշատակ թողնելով այն» պատվիրատուին և նրան «հաջորդող սերունդներին»: Նույնը անում է Շիրակացին՝ իր համայնագիտարան «Քննիկոնը» անմահ ուսուցիչ թողնելով իրենից հետո աշխարհ եկողներին»: Եվ, հիրավի, Հայոց մատենագիրների մոտ գրավոր

այս պատգամը շարունակվում է սերնդեսերունդ, արդեն հազար հինգ հարյուր հիսուն տարի, սկիզբ առնելով Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ Կորյունի գրքից:

Սույն հրատարակությունը նվիրվում է Կորյունի երկի ստեղծման 1550-ամյակին: Ի տարբերություն նախորդների, այստեղ բնագիրը սրբազրված և ճշգրտված է ձեռագրերից տպագրին անցած անպատեհ մի թյուրիմացությունից ու վրիպումից:

«Հայ պատմագիրներ» մատենաշարով 1941 թ. լույս տեսավ Կորյունի «Վարք Մաշտոցի» երկը, բնագիրը ձեռագրական այլ ընթերցվածներով, աշխարհաբար թարգմանությամբ, առաջաբանով և ծանոթագրություններով ի ձեռն պրոֆ. դ-ր Մանուկ Աբեղյանի: Քառասուն տարի անց գիրքը հրատարակվեց առանց գրաբար բնագրի և տարընթերցվածների, բայց օժտված Մ. Աբեղյանի «Մեսրոպ Մաշտոցը և հայ գրի և գրականության սկիզբը» ուսումնասիրությամբ: 1971 թ. այն վերահրատարակվեց առանց վերջին ուսումնասիրության, իսկ 1981 թ. 1941 թ. ծավալով՝ ավելացրած Մ. Աբեղյանի ներածական ուսումնասիրությունը, կից՝ ամբողջի ռուսերեն և անգլերեն թարգմանությունները:

Ներկա, հինգերորդ հրատարակությունը կատարվում է 1941 թ. Մ. Աբեղյանի պատրաստած օրինակի հիման վրա, միայն առանց ձեռագրական տարընթերցվածների: Սրա հետ միասին, առաջին անգամ Հայաստանում, տպագրվում է նաև «Փոքր Կորյունը» (դրսում ունեցել է մի քանի տպագրություն). «Ի հիշատակի պատմութեան վարուց երանելոյ Սուրբ վարդապետին Մեսրովբայ, զոր ասացեալ է նորին աշակերտի Կորեան» (Գ) վերնագրով, որը համառոտված է «Պատմութիւն վարուց և մահուան առն երանելոյ սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի մերոյ թարգմանչի, ի Կորիւն վարդապետէ յաշակերտէ նորին» (Ա) ընդարձակ օրինակից: Զեռագիրն այժմ պահվում է Փարիզի Ազգային գրադարանում, որի մանրաթապակներից կատարվել է վերծանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան) և թարգմանությունը (Ա. Ս. Զեյթունյան): Առաջին անգամ է տպագրվում ընդարձակ Կորյունից կատարված մի այլ, ավելի համառոտ տարբերակ, որը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվող երկու ձեռագիր Տոնականներում: Տարբերակն ունի «Ի հիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի զոր արարեալ է Կորեան սրբոյ, յաղագս վարուց նորա, թէ ուստի էր» խորագիրը (Բ), որից և կատարված է վերծանությունը ու թարգմանությունը (Ա. Ս. Մաթևոսյան):

Կորյունի երկը ներկայացվում է Մ. Աբեղյանի կազմած գիտահամեմատական բնագրով (առանց տարընթերցվածների), աշխարհաբար թարգմանությամբ և առաջաբանով: Սրանց հաջորդում են տոնականյան երկու տարբերակները, դարձյալ գրաբար և աշխարհաբար: Ընդարձակ բնագրից հետո (Ա) տեղագրում ենք տոնականյան 1347 թ. բնագիրը (Բ), որովհետև այն ավելի անխառն է, ապա՝ փարիզյան բնագիրը (Գ), որոնց հաջորդում են Մ. Աբեղյանի ծանոթագրությունները: Քանի որ վերջին երկու բնագրերը սերում են առաջինից, ուստի սրանց համապատասխան բառերն ու անունները կրում են ծանոթագրության նույն թվահամարը, իսկ այն ծանոթագրությունները, որոնք վերաբերում են միայն վերջին բնագրերին, շարունակվում են վերջին ծանոթագրությունից (177) հաջորդական համարներով (178 և այլն):

Կորյունի երկի ընդարձակ խորագիրը համառոտում ենք «Վարք Մեսրոպ Մաշտոցի», որովհետև և՛ ընդարձակ, և՛ համառոտված տարբերակների խորագրերում հիշատակված է Մեսրոպ անունը, իսկ համառոտված բնագրերում՝ և՛ Մեսրոպ, և՛ Մաշտոց անունները: Նշանակում է՝ ընդարձակ բնագրում էլ է եղել այդպես: Այդպես են հիշատակվում նաև Կորյունից առաջ գրված թղթերում, նրանից հետո՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության մեջ, ուր Մեսրոպ անունը հիշվում է 64, իսկ Մաշտոց անունը՝ մեկ անգամ: Տարբեր են նաև տպագիրների խորագրերը:

Քերված է ընդարձակ բնագրում մեր կողմից կատարված երկու հատվածների տեղափոխության պատճառաբանությունն ու հիմնավորումը: 2 հատվածի 5 և 6-րդ պարբերությունների միջև եղած «Ապա առեալ»-ով սկսվող պարբերությունը տեղափոխված է Ժ հատվածի տակ: Ժ հատվածի տեղում եղած «Յայնժամ վաղվաղակի» սկսվածքով պարբերությունը, բացառությամբ վերջին նախադասության (որով ավարտվում է հատվածը), տեղափոխված է ԺԳ հատվածի տակ:

Մատենագիտության բաժնում ներկայացվել են հրատարակվող բնագրերը պարունակող ձեռագրերի համառոտ նկարագրությունը գրչության հանգամանքների պարզաբանմամբ և տպագրությունները (հայերեն և օտար լեզուներով):

Ձեռագրեր

Բնագիր Ա.

Կորյունի Մեսրոպ Մաշտոցի վարքը մեզ է հասել ամբողջական և համառոտված շարադրությամբ: Ամբողջական հնագույն օրինակը պահպանվել է պատմագրերի ձեռագիր մի ժողովածուի մեջ, արտագրված 1672 թվականին, Բաղեշում, տեղի համալսարանի ռաբունապետ Վարդան Բաղիշեցու հանձնարարությամբ, որից էլ սերում են հետագա բոլոր ընդօրինակությունները: Հիշյալ ձեռագիրը գտնվում է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 2639 համարի տակ: Գրված է Ամրդուլու վանքում: Գրիչներ՝ Պողոս Գավրուսեցի, Գրիգոր երեց: Ծաղկող՝ Սահակ Վանեցի: Ունի 560 թղթյա թերթ, երկսյուն գրությամբ: Գիրը՝ բուրգի է 31—33 տողերով: Մանրանկարներ՝ 6: Պահպանակ՝ 1 (մագաղաթ): Կազմ՝ կաշեպատ տախտակ, դրոշմազարդ: Կազմաստան՝ դրոշմազարդ կտավ: Հիշատակարաններ՝ բազմաթիվ:

Բովանդակություն. պարունակում է՝ Ազաթանգեղոս, Դաշանց Թուղթ, Մովսես Խորենացի, Վարք Ս. Ներսեսի, Եղիշե: Այս հատվածի գրիչը Պողոս Գավրուսեցին է, ընդգրկում է 4բ—356բ էջերը և ավարտվում է հիշատակարանով, որը թերի է: 357—358 թերթերը լրացումներ են, որոնք կատարվել են հետագայում Պողոս գրչի գրավոր ցանկության համաձայն:

341ա—548ա էջերը Ղազար Փարպեցու և Սեբեոսի պատմություններն են, որոնց գրիչը Գրիգորն է: Սա էլ իր հիշատակագրությունն է թողել վերջին էջի ստորին լուսանցքում: Այստեղ, ըստ էության, ավարտվում է Վարդան Բաղիշեցու պատվիրած պատմագիրքը:

Վարդան Բաղիշեցու «Այս են վարդապետական գրեանք ի վանքն Ամիրդուլու՝ համարով անջինջ յիշատակ գրեալ իմովս ձեռամբ Վարդանայ վարդապետի» ցուցակում ԺԲ համարի տակ արձանագրված է. «Մէծ

Մովսէս պատմագիրք, որ կայ ի մէջ է (7) պատմագիրք»¹: Վերջին միավորը՝ Սեբեոսի պատմութիւնն է, որով ավարտվում է Մատենադարանի № 2639 ձեռագիրը, կրկնում ենք, գրված 1672 թ. Պողոս Գավրեղեցու և Գրիգորի ձեռքով:

Ինչպես տեսնում ենք, ցուցակը կազմելիս Կորյունի գործը չի եղել ձեռագրում: Այդ նշանակում է, որ 1672 թ. ձեռագիրը գրելու և կազմելու ժամանակ էլ Կորյունի երկը չի եղել նրա մեջ:

Ե՛րբ է այն մուծվել սույն ձեռագրի մեջ: Տրամաբանական է. ցուցակը գրելուց հետո: Իսկ ցուցակը կազմվել է 1674 թվականից հետո, որովհետև այդտեղ գրանցված են այդ նույն թվականին Հոռոմում տպագրված գրքեր²: Ուրեմն, 1675 թվականը կարող է լինել Ամրդուլու վանքի մատենադարանի վարդապետական գրքերի վարդան Բաղդիցեցու կազմած ցուցակի հավանական թվականը: Եվ այդ թվականին կամ հետո միայն կարող էր Կորյունի երկը մուծվել Պատմագրքի սույն ժողովածուի մեջ:

549ա—562ա էջի ա սյունակը զբաղեցնում է Կորյունի երկը. խորագիրը՝ «Յիշատակ սրբոյն Մեսրոպայ արարեալ երանելոյն (Կորիւն վարդապետի, հետագայում շղագրված): Գիրը ավելի կանոնավոր է և գեղեցիկ, քան Գրիգորինը: Երկսյուն, լուսանցագծերը կարմիր, ձախակողմյանները՝ զույգ, աչակողմյանները՝ կենտ գծեր, որ նախորդ գրիչները չունեն: Նախորդների 31, 33 տողի փոխարեն, այստեղ 38 տող ունի սյունակը, նաև՝ գեղեցիկ զարդագիր և լուսանցազարդ: Թերթի մեծութիւնը՝ երկարութեամբ ավելի փոքր է, իսկ լայնութեամբ՝ ավելի լայն, ուստի և կտրվել է: Մյուսների 12 թերթանոց պրակների դիմաց, սա կազմված է 14 թերթից: Թանաքը ավելի մուգ է նախորդներից:

Մինչև սույն պատմագրքին միացնելը, այս պրակը մասն է կազմել մի այլ ձեռագրի: Ապացույց՝ կազմին միանալու երեք տեղ կա, երկուական անցքերով (իրարից մեկ սմ հեռավորութեամբ): Բուն ձեռագրից անջատվելուց հետո, պրակը միացվել է այս ձեռագրին հինգ անցքերով, ուստի պրակի վրա հինգ նոր անցքեր են բաց արել և միացրել ձեռագրի կազմին: Հին երեք անցքերը և բուն ձեռագրի թելերից նոր թելերի ունեցած տարբերությունը ցույց է տալիս, որ այս պրակը կազմվել է երկրորդ անգամ:

562ա էջի ա սյունակում կա այսպիսի հիշատակագրություն. «Յիշեցէք զքաջ ըրբունապետն Վարդան վարդապետն առ Քրիստոս և լի բերանով Աստուած ողորմի ասեք նաև եղկելի գրիչս, ամէն»: Սա նշա-

¹ «Արարտա» վաղարշապատ, 1903, էջ 179:

² Ռ. Իշխանյան, Հայ մատենագրութեան պատմութիւն, պր. Ա., Եր., 1964, էջ 133:

նակում է, որ այս ամենը կատարվել է Վարդանի հանձնարարութեամբ: Այսպիսով, Կորյունի երկը Վարդանի ձեռքով միացել է պատմագրքին 1675 թ. հետո, մինչև նրա մահը (1703 թ.):

Բնագիր Բ

Երկրորդ բնագիրը պահպանվել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում 3787 և 3797 Տոնականներում, որոնք օգտագործել է Մ. Աբեղյանը Կորյունի համեմատական բնագիրը կազմելիս, տողատակերում բերելով առանձին բառեր: Սրանից էլ քաղել է Ն. Ակիսյանը: Մ. Աբեղյանը № 3787 ձեռագրի գրիչներ է համարում Գրիգորին, Սոսթենեսին և տեր Ավագին, ժամանակը՝ ԺԴ-ԺԵ դարեր, իսկ գրչության վայրը՝ անհայտ, № 3797 ձեռագրի ժամանակը՝ ԺԴ դար, տեղն անհայտ¹: Այսպես է նաև Մատենադարանի համառոտ ձեռագրացուցակում²: Առաջին ձեռագրի մասին Ն. Ակիսյանը գտնում է, որ կարող է «գրված ըլլայ 1330—1340 տարիներու մեջ», իսկ մյուսը՝ «հավանորեն, 1347-են, ոչ շատ վերջ», Սուրղաթ քաղաքում³:

Այս տարակարծություններն արդյունք են երկու ձեռագրերում էլ գլխավոր հիշատակարանի բացակայության: Սակայն հիշատակագրությունների քննությունը որոշ տեղեկություններ բացահայտելու կամ էլ դրանք ավելի որոշակի դարձնելու հնարավորություն է տալիս:

Պետրոսի և Ճուհարի որդի Սոսթենեսը 1347 թ. Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, հայր Պետրոսի հիմնարկած Երաշխավորի վանքում ավարտում է մի ճաշոց և «ի թուականութեան Հայոց ՉՂԹ (1350) յունուարի 2 (6), որ է Յայտնութիւն Քրիստոսի Աստուծոյ մերոյ», նվիրում նույն վանքին: Շատ չանցած մահանում է Սոսթենեսը: Ձեռագիրը կազմում են Վարդան երեք լորեցու որդիներ Մելքիսեդեկ գրիչն ու իր Հովհաննես եղբայրը՝ թողնելով այդ մասին հետևյալ հիշատակարանը. «Չյիշատակարանս յուլիս ԺԱ. (11) գրեցի»⁴: Ուրեմն, Սոսթենես գրիչը մահացել է

¹ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Եր., 1981, էջ 68:

² Տե՛ս Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 1084, 1086: Վերջինում վերնագիրը նշանակված է «Վարք Սրբոց»:

³ Տե՛ս Կորյուն, Պատմութիւն վարուց Ս. Մաշտոցի, Վիեննա, 1952, էջ 1Ը, ձթ. 79, ԼԹ, ձթ. 71:

⁴ Տե՛ս Ն. Պողարյան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբանց, հ. Ա, Երուսաղեմ, 1960, էջ 114—115:

1350 թ. հունվարի 6—հուլիսի 11-ն ընկած ժամանակում: Վարդանին դեռևս 1332 թ. իր որդի Մելքիսեդեկի հետ հանդիպում ենք «ի ձորս հաղտեաց, ի բնակատեղս Լորի», Ավետարան ընդօրինակելիս (ձեռ. 7630) և նույն գավառի՝ Վահանշենում՝ 1334 թ., Ճաշոց ընդօրինակելիս, ուր հիշվում է «զհեռտոր յարահրուն տելէտին զնատեր կնքաւորն»¹: Նատերը 1341 թ. թողնում է հաղտիքը կամ Տաշոց աշխարհը, իսկ 1346 թ. նա արդեն Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում էր:

Սուրղաթի Գամճակ գյուղի Երաշխավորի վանքում էր նաև Վարդան Լորեցցին իր որդու հետ: Այստեղ էր նաև Սոսթենեսն այդ ժամանակ, որն ապրեց մինչև 1350 թ.: Ուրեմն, Սոսթենեսը և Վարդանը Մատենադարանի № 3878 ձեռագիրը կարող էին գրել 1347 թ. հետո, մինչև 1350 թ. Ղրիմի Սուրղաթի մոտ գտնվող Գամճակ կամ Քեմճակ գյուղում, որովհետև ձեռագրում հիշել էին նաև «քահանայից գեղջն և տա- նուտերաց»: № 3787 ձեռագրի 245բ-ում գրված ոտանավորի նախագիծը հոգում է «Լորեցոյ Վարդանայ Գեղփիրեաց քահանայից»: «Գեղփիրեացը» արդյո՞ք Քեմճակ գյուղի հայկականացված ձևը չէ:

Այս բոլորից հետո կարող ենք արձանագրել. Մատենադարանի № 3787 Տոնականը գրվել է 1347—1350 թվականների միջև, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքի մոտակայքի Քեմճակ գյուղի սուրբ Աստվածածին վանքում, Սոսթենես և Վարդան գրիչների ջանքերով, որի ստացողներն էին պարոն Տուածը և պարոնիկ Ռայխսը:

Այժմ ձեռագիրն ունի 47×28 սմ մեծություն 688 թղթյա թերթ, բոլորգիր, երկսյուն գրություն, 43 տողերով: Լուսանցքներում՝ լուսանցազարդեր կան, իսկ դրանց դիմաց՝ զարդագրեր: Կազմը՝ կաշեպատ տախտակ է: Ունի բազմաթիվ հիշատակագրություններ:

Թովանդակություն. Ճառք: Ներբողեանք: Հատուածք ի պատմութեանց: Վարք և վկայաբանությունք: Վերջիններիս շարքում 104ա—108ա էջերում գետեղված է Մեսրոպի վարքը այսպես. «Մեհեկի ԺԳ, Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա», և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»:

Մյուսը՝ № 3797 Տոնականն է՝ գրված նշանավոր գրիչ Նատերի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում, շուրջ 1347 թվականին: Ձեռագիրն ունի 38,5×25 սմ մեծություն, բոլորգիր, երկսյուն գրություն 29 տողանոց 748 թերթ: Սկզբից 6 և վերջից 7 թերթ պահպանակներ են՝ թղթյա, բոլորագրված Հայսմավուրքից (պարունակում է Թեոդորոսի և հաջորդների պատմությունը): 7—8 թերթերը Տոնականի ցանկն է 201 նյութերի նշու-

մով: Այդքանն էլ պահպանվել է ձեռագրում: Հավանաբար այդ ժամանակ են գրվել ցանկը և պահպանակները, որովհետև ձեռագրի գրչի գրությունը ժամանակակից է պահպանակի գրությանը: Ձեռագրի ժամանակը ճշտել է Լ. Խաչիկյանը. Ահա այն. «Նատեր գրիչը ձեռագրում հիշում է կրտսեր որդուն՝ Գրիգորին. «ԶԳրիգոր պատանեակն զկրտսեր որդին իմ յիշեցէք ի Տէր, զի ի թղթին կոկելն շատ աշխատեցաւ...» (էջ 658ա); 1347 թ. Սուրղաթում ընդօրինակված մի այլ ձեռագրում նատերը հիշում է «...և զմիւս Բ որդիսն՝ զՍտեփանոսն և զԳրիգոր պատանիքն» (ձեռ. 7742, էջ 250բ): Տասը տարի անց, 1357 թ. պատանի Գրիգորն արդեն վարպետ գրիչ էր և հիշում է իր ծնողին. «Զհայրն իմ նատեր, զպատուական ծերունին, զբազմաց գովելին յիշեցէք ի Տէր» (ձեռ. 8388, էջ 168ա): «Ուստի, սույն ձեռագիրը գրված պետք է լինի մերձավորապես 1347 թվականից մեկ-երկու տարի առաջ կամ հետո», եզրակացնում է Լ. Խաչիկյանը:

Այս ձեռագիրը, այսպիսով, գրված է շուրջ 1347 թվականին, նատեր գրչի ձեռքով, Ղրիմի Սուրղաթ քաղաքում: Երկուսում էլ Մեհեկի ԺԳ օրը հիշվում է «Ի յիշատակի սրբոյն Մեսրոպայ վարդապետի, զոր արարեալ է Կորենայ սրբոյ յաղագս վարուց նորա»² և «Վասն մահուան սրբոյն Մեսրոպայ»³ խորագրերի տակ: Սրանք բանաբաղություն են: Գ. Ֆնտզյանի հրատարակած Վարք Մաշտոցի գրքի⁴ 953 տող զբաղեցնող ամբողջական բնագրից Տոնական ժողովածուի բանաբաղը պարունակում է 300 տող ու վերաբերում է և՛ պատմական, և՛ աստվածաբանական մասին: Այս տարբերակը ընդարձակին ավելի հարազատ է: Դրա մեջ մի բանի սող, որ Կորյունից չէ, գետեղված է «Յիշատակի» և «Վասն մահուան» խորագրերից հետո: Առաջինը՝ «Արդ սկիզբն արասցուք պատմելո», բանաբաղողից է, իսկ երկրորդը՝ Մովսես Խորենացու Հայոց Պատմության Գ գրքի Խէ՝ «Յաղագս երանելոյն Մեսրոպայ» գլխի առաջին պարբերությունն է:

Այսպես. «Տեսեալ թէ ի վերջ հասեալ է թագաւորութիւնն Հայոց, համբերութիւն գտեալ սրբոյն Մեսրոպայ, որ ի Հացեաց Տարանոյ, սնեալ և ուսեալ առ մեծին Ներսէսի. և յետ ելից նորա յաշխարհէս ի տան արքունի կարգեալ քարտուղար:

¹ Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Եր., 1950, էջ 359, ձժ. 1:

² Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—707ա, 107ա—108ա:

³ Տե՛ս Մատենադարան, ձեռ. № 3787, էջ 104ա—107ա, 107ա—108ա:

⁴ Տե՛ս Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երուսաղեմ, 1930:

¹ Տե՛ս Ա. Սանջյան, Յուցակ հայերեն ձեռագրաց Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների, Լոս Անջելես, 1976, էջ 618:

